

## אזרחות מודרת: המקרה של "חסרות הבית" הסמויות<sup>1</sup>

שלומית בנימין<sup>2</sup>

נשים "חסרות בית" מגלמות את תופעת האזרחות המודרת (excluded citizenship): אזרחותן הישראלית אינה מקנה להן זכויות חברתיות-כלכליות שיבטיחו את קיומן בכבוד, ולפיכך נשללת מהן בפועל גם אזרחותן הפוליטית. הסטטיסטיקה נוטה להציג תיאור חלקי ומצומצם מאוד של המאפיינים המגדריים של בעיית ה-homelessness בהקשרה הישראלי, באופן המאשר את הטענה הפמיניסטית הרווחת שהנתונים הרשמיים ממוקדים בהיבט הגלוי של התופעה, שהוא בעיקרו אפיון של גברים, ומתעלמים מההיבט הסמוי שלה ובמיוחד מאפיוניה הנשיים. בדרך זו אין הסטטיסטיקה מצליחה לתת ביטוי למספר גדול של נשים נפגעות המדיניות הציבורית בתחום הדיור. מדיניות זו, שאינה מקנה לנשים מחוסרות דיור זכויות חברתיות-כלכליות, מפקירה אותן לאלימות תמידית מצד גברים, מצד בעלי בתים, מצד החברות המשכנות, מצד המשטרה ומצד בריוני הוצאה לפועל, מעמתת אותן עם פקידות הרווחה המאיימות להפריד מהן את ילדיהן ובעצם דנה אותן להומלסיות.

מאמר זה מבקש לבחון כיצד "מחוסרות הדיור" שרואיינו תופסות את החוויה של "העדר הבית" ואת דרכי הפעולה הנגישות להן לשינוי מצבן. לצורך כך אבקש לתת ביטוי לקולן של נשים שהן "חסרות בית" סמויות, כשאתמקד, בתוך קבוצה זו, בחוויותיהן של אימהות "מחוסרות דיור" בעלות מודעות פוליטית, שהיו ממובילות מחאת הדיור החברתית בקיץ 2011. אעמוד על האופנים שבהם הנשים

1 מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור שעוסקת ב"העדר בית" בישראל. אני מבקשת להודות לאורלי בנימין על הקריאה, על השיחות המועילות ועל ההערות המעשירות.  
2 החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה אוניברסיטת תל אביב.

מתבוננות על ההיסטוריה שלהן כ"חסרות בית", הפועלות לבדן כדי להשיג דיור, ועל השינוי שחל בתודעתן ובפעולתן בעקבות השתתפותן במחאה.<sup>3</sup>

מלות מפתח: בית, העדר בית, דיור, חסרי בית סמויים, מגדר, מחאה

## מבוא

להקשר המבני שבו מצויות "מחוסרות הדיור" שהשתתפו במחקר זה ארבעה מאפיינים עיקריים: (1) לרבות מהן זיכרונות עוני כבד ואלומות מבית הוריהן. (2) היסטוריית העבודה שלהן מקוטעת מאוד בשל העדר הזדמנויות להתמחות במיומנות העסוקתית כלשהי. (3) מדיניות הדיור הציבורי מגדירה אותן כלא זכאיות לדירה, ומדיניות ההגנה על ילדים מאיימת לנתק אותן מילדיהן, בסיס הערך היחיד בעולמן, אם לא יצליחו לספק בית לילדיהן. (4) הן מקיימות את עצמן מול סכסוכים מתמשכים עם גברים שאינם מהססים לעשות שימוש בכוחם הפיסי, כדי לחלץ מהן כספים או מזון, אם אלה מצויים בידן. נשים אלה מגלמות בגופן את תופעת האזרחות המודרת, שכן אין אזרחותן הישראלית מקנה להן כל זכויות חברתיות-כלכליות, ועקב כך נשללת מהן בפועל גם אזרחותן הפוליטית. במקום להעניק להן זכויות חברתיות-כלכליות, המדיניות הציבורית מפקירה אותן לאלומות חוזרת מצד גברים, מצד בעלי בתים, מצד החברות המשכנות, מצד המשטרה ומצד בריוני ההוצאה לפועל, ובפועל דנה אותן להומלסיות. ההדהוד של מדיניות זו בנתונים הפורמליים הוא חלקי בלבד: רוב הנשים בישראל, העומדות בראש משפחה חד הורית, אינן זכאיות לדירה בדיור הציבורי, ולכן אף שמספר המשפחות החד הוריות הולך ועולה בהתמדה (בשנת 2010 הגיע שיעורן ל-12.4% מסך המשפחות עם ילדים בארץ)<sup>4</sup> ואף

3 נקודת המוצא שלי בניתוח התופעה החברתית יוצאת מתוך הרמנויטיקה של חשד שתכליתה לערער על המינוחים שהתמסדו לתיאור הבעיה, על מנת להראות שאין הם מובנים מאליהם. על כן בשונה מהמונח המקובל בשיח הציבורי, "חסרי בית", בחרתי במונח "העדר בית" לתיאור הבעיה החברתית. מונח זה מאפשר לטעמי לאתגר את גבולות ההגדרה המוסדית ולייצר הגדרה רחבה הכוללת בתוכה רצף ומגוון רחב של מצבים המאפיינים את הבעיה החברתית, כמו גם מגוון רחב של אוכלוסיות הסובלות ממצוקת דיור. מלבד זאת אני מוצאת שהמונח "העדר בית" מבטא תפיסה רחבה, הלוקחת בחשבון עוד משמעויות המגולמות במושג בית (home) להבדיל מקורת גג (house), ומאפשר להכליל משמעויות אלה בהגדרה של הבעיה החברתית. בהמשך לכך בתיאור האוכלוסייה אשתמש במאמר זה במונח "חסרי בית" כקטגוריה דיסקורסיבית שתתאר את כל קבוצות האוכלוסייה הסובלות מהבעיה החברתית של "העדר בית" ובקטגוריות של "דרי רחוב" ו"מחוסרי דיור" שנקבעו כקטגוריות מוסדיות לתיאור אוכלוסיות ספציפיות של נפגעי דיור. אולם כקטגוריות סוציולוגיות אשתמש בהם במאמר זה במרכאות.

4 משפחות חד הוריות 1993-2010, אסתר טולידנו ותמי אליאב, המוסד לביטוח לאומי, מרס 2011.  
[http://www.btl.gov.il/Publications/survey/Documents/seker\\_232.pdf](http://www.btl.gov.il/Publications/survey/Documents/seker_232.pdf)

ששיעור העוני בקרבן מגיע ל-30% בקירוב,<sup>5</sup> רובן של משפחות אלה, הסובלות ממצוקת דיור, מופונות לקבל סיוע בשכר דירה ולא דיור ציבורי. אולם מדיווחים של נשים רבות עולה שמדובר בסיוע מינימלי, והן מתקשות לעמוד בתשלומי השכירות. התוצאה היא שהן הופכות לסוג של "חסרות בית" סמויות, שסידורי המגורים שלהן מאופיינים בהעדר יציבות וביטחון.

הסטטיסטיקה נוטה להציג תיאור חלקי ומצומצם מאוד של המאפיינים המגדירים של הבעיה ואינה מצליחה לתת ביטוי למספר גדול של נשים נפגעות דיור. מפקדי האוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מספקים נתונים רק אודות אוכלוסיית "מחוסרי הדיוור" המתגוררת בדיור הציבורי ולא משקפים את "מחוסרי הדיוור" המקבלים סיוע בשכר דירה ומתגוררים בשכירות בשוק החופשי (בנימין, 2013). יחד עם זאת, לאור הנתונים על המחסור בדירות בדיור הציבורי ובשל הקשחת הקריטריונים הקובעים ששלושה ילדים ומעלה הם תנאי סף לזכאות לדיור הציבורי, אפשר להניח שרק מיעוטן של הנשים שהן אימהות חד הוריות מתגוררות בדיור הציבורי. שכן על פי נתוני הביטוח הלאומי מספר הילדים הממוצע במשפחות החד הוריות הוא 1.7, ורק ב-15% בקירוב מהמשפחות החד הוריות יש שלושה ילדים ויותר.<sup>6</sup> על פי מפקד 1995 אוכלוסיית מחוסרי הדיוור כוללת גם מזרחים ששיעורם 47% מהאוכלוסייה בקרב אלה שאינם ילידי ישראל ו-33%-51% בקרב ילידי ישראל לאורך השנים, נשים ששיעורן נע בין 55%-59% לאורך השנים וילדים ששיעורם נע בין 32%-34% לאורך השנים. רוב "מחוסרי הדיוור", 53%-62% לאורך השנים, חיים במשפחות כנשואים, ושיעורים גבוהים של אוכלוסייה זו, 41%-44%, מתרכזים בפריפריה בערים קטנות עד בינוניות (בנימין, 2013).

הספרות העוסקת בתחום לא מבארת די הצורך את הצמתים שבהם נשים נדרשות להחלטות, כאשר הן מתמודדות עם הבעיה של "העדר בית". מטרתו של המאמר המוצג כאן אפוא היא לבחון כיצד "מחוסרות הדיוור" שרואיינו תופסות את החוויה של "העדר הבית" ואת דרכי הפעולה הנגישות להן לשינוי מצבן. לצורך כך אבקש לתת ביטוי לקולן של נשים שהן "חסרות בית" סמויות, ונעדרות בדרך כלל מהשיח הציבורי והאקדמי, תוך התמקדות, בתוך קבוצה זו, בחוויותיהן של אימהות "מחוסרות דיור" בעלות מודעות פוליטית, שהיו ממובילות מחאת הדיור החברתית בקיץ 2011 והתגוררו במאהלי המחאה של "מחוסרי דיור" ברחבי הארץ. אעמוד על האופנים שבהם הנשים מתבוננות על ההיסטוריה שלהן כ"חסרות בית" הפועלות לבדן, כדי להשיג דיור, ועל השינוי שחל בתודעתן ובפעולתן בעקבות השתתפותן במחאה. כפי שאראה, התמודדותן של הנשים עם

---

5 ש.ם.

6 ש.ם.

מצב זה מגלה שאין הן אובייקטים פסיביים של השיח ההגמוני, אלא חברות פעילות בחברה, הלוקחות חלק בהתנגדות ובהגדרה מחדש של גבולות הבעיה החברתית.

### נשים "חסרות בית" במדיניות הציבורית

מחקרים מהשנים האחרונות מבקשים להרחיב את ההגדרה של "העדר בית" כך שתכלול גם את מה שמכונה "העדר בית" סמוי (hidden homelessness) ו"העדר בית" יחסי (relative homelessness), המתארים מגוון מצבים שבהם מקום המגורים נעדר יציבות, ביטחון ואיכות: מעברים תכופים בין דירות; מגורים אצל חברים ומשפחה; שהייה חלקית בבתי כד בבד עם מגורים חלקיים ברחובות; משקי בית בסכנת פינוי; משקי בית שנתח נכבד מהכנסתם מוקדש לדיור על חשבון צרכים חיוניים אחרים כמו מזון ותרופות; משקי בית המתמודדים עם חובות ונרדפים בידי נושים; משקי בית הנתונים בקונפליקטים משפחתיים או נמצאים תחת אלימות; משקי בית המתגוררים בצפיפות יתר; אנשים המתגוררים בסידורי מגורים לא חוקיים או לא בטוחים מבחינה פיסית; העדר תחושת בית גם אצל אלה שיש להם קורת גג (Blunt & Dowling, 2006; Eberle, Kraus, & Serge, 2009; Hodgetts et al, 2008; Kellett & Moorer, 2004; Moore, 2007; Moreira, 2009; Novac, 2001; Peters, 2012; Somgyi & Tosics, 2005).

הרעיון שנשים עניות הן בלתי נראות מבחינת קובעי המדיניות והגורמים המוסדיים בא לידי ביטוי בספרות הפמיניסטית עוד בראשית שנות ה-80 של המאה שעברה. אולם אף שפמיניסטיות הציגו בנוגע לדיור ול"העדר בית" פרספקטיבה מגדרית, המצביעה על כך שגברים נוטים יותר להיות "חסרי בית" גלויים, ואילו "העדר בית" של נשים הוא סמוי בעיקר ונסתר מהמבט הציבורי (Kappel Ramji Consulting Group, 2002; Novac, 2001), עדיין התפיסות השכיחות ביחס לרוב הספרות על "חסרות בית" מתמקדות ב"העדר בית" גלוי של נשים, המתגוררות בהוסטלים לשעת חירום, במקלטים וברחובות (Novac, 2001) בערים הגדולות, ומתעלמות ממצבן וממאפייניהן של נשים המתגוררות בערים קטנות ובאזורים כפריים, שהן בדרך כלל חלק מאוכלוסיית "חסרות הבית" הסמויות (Whitzman, 2006).

שלושה מחקרים משמעותיים בתרומתם לניתוח של תפיסות פמיניסטיות בהקשר זה הם מחקרן של ווסטון ואוסטנברי (Waston & Austenberry, 1986) ומחקריה של ווסטון (Waston, 1984, 1988), הקוראים תיגר על ההגדרות ועל הדימוי המסורתי של "חסרי הבית", הנתפסים בשיח הדומיננטי כבעיה גברית במהותה שמייצגיה הם גברים המתגוררים ברחובות או בפארקים. הגדרה זו, טוענות הכותבות, מחמיצה את ההיבטים

המגדריים של הבעיה, שכן "העדר בית" של נשים נחוזה פעמים רבות אחרת מזה של גברים. נדרשת אפוא גישה גמישה יותר להגדרת "העדר בית", והשיח על נשים "חסרות בית" חייב להיות שונה ונפרד. הניתוח שהן מציעות מתמקד באופנים שבהם המבנה החברתי מבטא את האידיאולוגיה הפטריאכלית בדבר בעלות על מקום מגורים, מייצר שוליות נשית ואוכף מחדש את מבנה המשפחה הגרעינית ואת התלות הכלכלית של האישה בכך (Waston, 1988). הסיבה לכך היא שמאז ומעולם עמדו לרשות הנשים פחות משאבים, שבאמצעותם יוכלו לייצר לעצמן חלופות כלכליות מחוץ לבית ולמשפחה, ולכן יש לראות "העדר בית" של נשים כחלק מסידורי מגורים לא יציבים, הקשורים לחלוקת העבודה בין המינים ולמקומן הפגיע של הנשים (בנות, רעיות ואימהות) במבנה החברתי (Waston & Austenberry, 1986). באופן דומה טוענת גם אייריס יאנג (Young, 1997), שלמושג הבית זיקה הדוקה למשטר הפטריאכלי, שבו נשים משרתות את הצרכים ואת התשוקות של גברים, על מנת שיוכלו להרגיש "בבית" במקום שיתכן שהוא בבעלותן. המשמעות של תפיסות אלה, המבקשות להדגיש את ההיבטים המגדריים של הבעיה החברתית של "העדר הבית", היא שברצף שבין "בית" ל"העדר בית" נשים מצויות במעמד קרוב יותר ל"העדר בית" בשל התפקידים המסורתיים שהן ממלאות, ואף יכול להיווצר מצב שבו אחד מבני הבית ייחשב "חסר בית" בעוד האחר לא (Watson, 1984). מכאן שבבואנו לבחון את ההיבטים המגדריים של הבעיה החברתית של "העדר בית", יש לבחון את התופעה של נשים רבות אשר בניגוד לגברים הן "חסרות בית" סמויות ולמעשה "חסרות בית" בתוך הבית (homeless at home), (Bennett, 2011). עד כה לא נשמע קולן של "חסרות הבית" בדיון המתמשך בסוגיית מדיניות הדיור ציבורי בישראל, ומחקר זה משתמש בראיונות עמן כדי לתקן ליקוי זה וללמוד מהידע שלהן בתחום.

## מתודולוגיה

כפי שהוצג עוד קודם לכן, נשים חד הוריות "מחוסרות דיור" הן הקטגוריה המגדרית הלא מסומנת בשיח המוסדי אודות "העדר בית". באמצעות הראיונות שערכתי ביקשתי למעשה להפגיש בין שפת המדינה לשפת הנחקרות ולהעלות מלמטה קולות מושקפים שיאפשרו הבנה חדשה של הידע הקיים אודות התופעה ואודות ביטוייה ביחס לנשים. גישה זו מתיישבת היטב עם גישות נרטיביות שונות, המייחסות חשיבות רבה להשמעת קולו של המספר (ליבליך, 2003; קרומר-נבו, 2006).<sup>7</sup> על פי גישה זו החוקר מתייחס להיגיון

7 אצל תובל-משיח וספקטור-מרזל (2010).

הפנימי ולמשמעות שהמספר מקנה להתרחשות, כאשר מבחינה מתודולוגית הדגש הוא לא רק על תיאור החיים החברתיים, אלא גם על תיעוד הפרקטיקות הפרשניות שבאמצעותן אנשים מבינים, מארגנים, מייצגים ומציגים את ניסיונותיהם, ומכאן שהקולות המושמעים מייצרים מציאות ולא רק מתארים אותה (Gubrium & Holstein, 1994).

ואולם את הקולות המושמעים שהעלו המרואיינות ביקשתי לבחון גם תוך התייחסות להקשר החברתי שבתוכו מתכוננת ומתעצבת מציאות חייהן. על כן במקרה זה ביקשתי לערוך ראיונות עומק פתוחים, ולהתייחס לסיפוריהן של המרואיינות על חוויית "העדר הבית" שהן עוברות כאל חלק אינטגרלי מהמבנה החברתי המדכא המחולל את הבעיה החברתית, ולא רק כאל חוויה אישית המנותקת מהקשרים חברתיים (זיו, 2012). בהמשך לכך ובהתייחס לגישות הפמיניסטיות ביקשתי לבחון גם פרקטיקות שונות של חיי היומיום שהנשים נוקטות בהקשר של החוויה והמשמעות של "העדר הבית" ולראות בהן סוג של עשייה פוליטית. תפיסה זו, כפי שטוענות חוקרות פמיניסטיות, מאפשרת לייצר מציאות פוליטית אחרת ממספר סיבות: (א) היא מאפשרת לתאר את החברה מחדש מזווית שמקורה בשוליים ולגזור מתיאור זה הבנות חדשות (הרצוג, 2010). (ב) העתקת הדיון לחיי היומיום מאפשרת למוסס את הבינריות בין הפרטי לציבורי, שהיא אחד המנגנונים המנציחים את חלוקת התפקידים המגדרית ואת הדרת הנשים מהתחום הציבורי (הרצוג, 2010; Herzog, 1999). (ג) היא מאפשרת לטשטש את הגבול בין ידע שנוצר באקדמיה לבין ידע הנוצר בהתנסויות היומיומיות של אנשים ונשים והופכת את הניסיון האנושי למקור של ידע (הרצוג, בדפוס). בהמשך להרצוג ביקשתי לראות בסיפוריהן של המרואיינות לא רק את הכוחות המשמעותיים שבחיי היומיום, אלא גם לראות בהן עצמן סוכנות פעילות, שקולן נשמע, מגיב ופועל, ואשר חיי היומיום שלהן הם זירה פעילה שמתחוללים בה גם התנגדות ושינוי (הרצוג, 2010). בזירה זו, כפי שטוענת הכותבת הפמיניסטית בל הוקס (hooks, 1984, 2000), חוויות חיים שונות מפתחות בקרב נשים תודעה שונה, וגם פעולות ההתנגדות של נשים מתעצבות ביחס לקבוצה שמתוכה הן צמחו.

באופן כזה ניסיתי להתמודד עם ההיגיון המגדרי בהגדרה המוסדית של הבעיה החברתית ולהראות כיצד נשים, הנמצאות במצבי ביניים וברצף שבין "בעלות בית" ל"חסרות בית", מתכוננות כ"חסרות בית" סמויות, מתמודדות עם "העדר הבית" באמצעות אסטרטגיות שונות, שלא תמיד עלולות בקנה אחד עם ההגדרה המוסדית של הבעיה החברתית, ומייצרות פרשנות והבנה חדשה בנוגע למבנה הידע הקיים, העוסק בבעיה החברתית.

איסוף הממצאים כלל 10 ראיונות עם נשים ערביות ויהודיות. נדרש תהליך מורכב וארוך לצורך איתורן של נשים שיסכימו לקחת חלק במחקר. הגעתי אליהן במספר דרכים: באמצעות פעילים חברתיים שיצרו עבורי קשר עם נשים "מחוסרות דיור"; בעזרתן של נשים "מחוסרות דיור" שהתראיינו במחקר והפנו אותי לחברותיהן; בביקורים תכופים

במרכז לסנגור קהילתי בעיר לוד שאליו מגיעות נשים רבות הזקוקות לסיוע בעניינים שונים (בביקורים אלה נעזרתי בתיווכה של עורכת הדין המייצגת את הנשים); ביצירת מגע ישיר עם נשים, כאשר הצטרפתי לפעילויות מחאה של "מחוסרי דיור". חלק מהנשים שיצרתי עמן קשר הסכימו להתראיין, אבל כשצלצלתי אליהן לקבוע מועד לריאיון חזרו בהן. היו נשים שדחו את הראיונות מספר פעמים, והיו כאלה שהקשר עמן נותק, לעתים עקב ניתוק הטלפון הסלולרי שלהן מסיבות כלכליות.

בראשיתו של התהליך ביקשתי לראיין מגוון רחב ככל האפשר של נשים מקבוצות חברתיות שונות. מקרב הנשים היהודיות ביקשתי לראיין נשים מזרחיות, אשכנזיות, אתיופיות ויוצאות חבר המדינות. אולם על אף המאמצים הרבים לא הצלחתי למצוא נשים אתיופיות ויוצאות חבר המדינות שיסכימו לקחת חלק בראיונות. זאת ועוד, בכל המקרים שבהם איתרתי נשים נאלצתי לעשות זאת באמצעות תיווך של עוד גורם המכיר את הנשים, ואלה לא תמיד שיחפו איתי פעולה. בסופו של דבר ראייתי שש נשים יהודיות, חמש מהן מזרחיות ואחת ממוצא אשכנזי. יש לציין שבפעילויות שהשתתפתי בהן כמעט לא נתקלתי בנשים יהודיות ממוצא אשכנזי שהיו "מחוסרות דיור"; גם פעילים חברתיים ונפגעי דיור התקשו לאתר עבורי נשים כאלה.

מקרב הנשים הערביות ביקשתי לראיין נשים נוצריות, מוסלמיות ובדואיות מרחבי הארץ. אולם התקשיתי מאוד לאתר נשים שאוכל ליצור איתן קשר. אל כל הנשים הערביות הגעתי בסופו של דבר באמצעות המרכז לסנגור קהילתי בלוד. הראיונות כולם נערכו במקומות שבהם בחרו המרואיינות; שבעה ראיונות נערכו בבתיהן, ושלושה ראיונות נערכו בבית קפה שבחרו המרואיינות.

המאמר הנוכחי יתמקד בשלוש מרואיינות יהודיות שהפכו במחאת הדיור של קיץ 2011 למנהיגות חברתיות, שהקימו מאהלים ל"מחוסרי דיור" והובילו מאבקים חברתיים בעירן. אתייחס גם לדברים שכתבו חלק מהמרואיינות על קיר הפייסבוק שלהן.

## שרית<sup>8</sup>

יהודייה, בת 34, גרושה ואם לילד בן ארבע, מתגוררת בשכירות בירושלים. גדלה בירושלים להורים ילידי הארץ, אביה ממוצא כורדי ואמה ספרדייה ילידת העיר. יש לה שלוש אחיות ואח אחד, המתגוררים אף הם בירושלים. בגיל 16 עזבה את בית הספר ויצאה לעבוד כספרית כדי לעזור בכלכלת המשפחה. אז גם עברה להתגורר בגפה בשכירות בדירת חדר. שרית לא התגיסה לצבא, ובגיל 21 נישאה לבן זוגה שעבד

8 בנוסף לריאיון עם שרית התייחסתי גם לכמה דברים שכתבה על קיר הפייסבוק שלה.

בשיפוצים. במהלך שנות נישואיה היא התקשתה להרות, ובסופו של דבר לאחר 11 מחזורי טיפולים נולד בנה היחיד. מספר שנים אחרי שנישאה התמכר בעלה לסמים, והמצב הכלכלי של בני הזוג הידרדר. בן זוגה נהג, לדבריה, למכור את כל חפצי הבית וללוות כספים ממקורות שונים כדי לקנות סמים. בשל הידרדרות מצבם הכלכלי, נרדפו בני הזוג בידי נושים, והפסיקו לשלם שכר דירה כסדרו. לפני כשלוש שנים, אחרי תשע שנות נישואין, התגרשה שרית מבעלה. לאחר גירושיה היא סבלה מעוני קיצוני, אך, כפי שהיא מספרת, "לא היה לי לאן ללכת", ולכן למרות הניסיונות הרבים לפנות אותה ואת בנה מהדירה שהתגוררו בה, היא סירבה להתפנות והתבצרה עם בנה בדירה, לעתים תוך איומים לפוצץ את עצמה בכלוני גז. בשנת 2011 הקימה שרית עם אימהות חד הוריות אחרות את מאהל "מחוסרי הדיור" בירושלים, שבו עברה להתגורר עם בנה, ואת קבוצת המעברה.<sup>9</sup> היום בכפוף לאחוזי הנכות שנקבעו לה בשל מחלה (60%) היא עובדת בטיפול בקשישים בשכר של כ-1,600 ש"ח בחודש ומקבלת קצבת נכות מהביטוח הלאומי. מכיוון שאין הביטוח הלאומי מאפשר כפל קצבאות, אין הוא נותן לה דמי מזונות, אף שהגרוש שלה אינו משלם מזונות. על פי הקריטריונים של משרד השיכון אין שרית זכאית לדירה בדיוור הציבורי, והיא מקבלת סיוע בשכירות בגובה 900 ש"ח בקירוב.

### נטלי<sup>10</sup>

יהודייה, בת 32, אימא לילדה בת ארבע, מתגוררת בירושלים בבית אמה, דירת עמידר. גדלה בירושלים להורים יוצאי מצרים ומרוקו, ויש לה אח ואחות. בעבר היתה נשואה כשנה, והתגרשה. את אבי בתה הכירה לאחר גירושיה. השניים מעולם לא נישאו, חיו כזוג שלוש שנים, ונפרדו מיד לאחר לידתה של בתם. "יום אחרי שהילדה נולדה נפרדנו, ומאז הוא לא בתמונה בכלל." בשנים האחרונות היא פעילה במאבקים חברתיים הקשורים בדיוור. לפני שנים מספר השתתפה במאבק של הסנגור הקהילתי בירושלים על דיוור בר השגה, ובשנת 2011 הקימה יחד עם אימהות חד הוריות אחרות את מאהל "מחוסרי הדיור" בירושלים, שבו עברה להתגורר עם בתה, ואת קבוצת המעברה. נטלי מתקיימת מעבודתה כמטפלת בקשישים ומדמי מזונות מהביטוח הלאומי. אין היא זכאית לדירה בדיוור הציבורי.

9 המעברה היא קבוצה של נפגעי דיור ופעילים חברתיים שהוקמה מתוך מאהלי ה"אין ברירה" בגן העצמאות ובגן העיר בירושלים בקיץ 2011. הקבוצה נאבקה למען הדיוור הציבורי.

10 בנוסף לריאיון עם נטלי התייחסתי גם לכמה דברים שהיא כתבה על קיר הפייסבוק שלה.



## ג'ני

יהודייה בת 49, אם לילד בן שש, מתגוררת בשכירות בתל אביב. ג'ני נולדה בארצות הברית להורים ממוצא אנגלי. כשהיתה בת חמש, נפרדה אמה מאביה שהיה אלכוהוליסט ואלים וחזרה להתגורר באנגליה. יש לה אח, שני אחים למחצה ואחות למחצה שנפטרה לפני שנים מספר ממנת יתר. את ילדותה היא מתארת כילדות קשה. היא גדלה לפרקים אצל סבה וסבתה וסבלה מהתעללות מינית מאחד מבני המשפחה. בגיל 21 היגרה לישראל, נישאה והתגרשה לאחר כשנתיים, התמכרה לסמים, ולאחר מספר שנים נגמלה והחלה להרצות בבתי ספר ולספר את סיפורה. את אבי בנה שהיה מכור לסמים הכירה בתקופת הגמילה שלו. הם מעולם לא נישאו ואינם חיים ביחד. ג'ני נקייה מסמים כבר 20 שנה, ואבי בנה נקי מסמים כבר 10 שנים. שניהם מוכרים בידי הביטוח הלאומי כנכים 100%, הוא על בסיס נפשי ("סובל מהתפרצויות קשות"), והיא על בסיס פיסי ונפשי, שכן היא סובלת מחרדות קשות. ג'ני מתקיימת מקצבת נכות, אינה תובעת מזונות מאבי בנה ומתגוררת בשכירות פרטית בתל אביב בסיוע משרד השיכון בגובה 900 ש"ח בחודש. אין היא זכאית לדירור ציבורי, ובשש השנים האחרונות עברה שש דירות, לאחר שפונתה שוב ושוב. בשנת 2011 התגוררה עם בנה שמונה חודשים במאהל התקווה למ"חוסרי הדירור", שהוקם בשכונת התקווה בתל אביב.

בפרק הבא אראה כיצד "מחוסרות הדירור" שרואיינו תופסות את דרכי הפעולה הנגישות להן בהתמודדותן עם מצוקת הדירור ובבקשן לעמוד במחויבותן ההורית ולהבטיח קורת גג לילדיהן. אתייחס גם לאופנים שבהם ההתארגנות הפוליטית המשותפת, שבה לקחו חלק כדי לחולל שינוי במצבן, מביאה לידי ביטוי את התגבשותה של תודעה המבטאת את התפיסה ש"האישי הוא הפוליטי".

---

**לבר מול הכול**


---

**נטלי: "לרחוב אני לא אגיע, אבל בנשמה את מרגישה שזה לא שלך"**

מגורים אצל משפחה הם ככל הנראה האפשרות הטובה ביותר מבין האפשרויות העומדות לפני הנשים הסובלות מ"העדר בית", ולו רק משום שמשמעות הבחירה באפשרות זו היא שלפרק זמן מסוים יש מי שנרתם לסייע לנשים בהתמודדותן עם הקשיים שהן חוות. אולם גם במקרה זה מדובר ברצף של מצבים הנעים בין מגורים קבועים אצל בן משפחה, בדרך כלל אצל ההורים, לבין מגורים זמניים לפרקים קצרים אצל בני משפחה או מכרים. כך

למשל מספרת אחת המרואיינות על תהליך ההידרדרות שהוביל למגורים אצל בני משפחה שונים:

קרסתי. לא יכולתי לעמוד בזה, ואז התחלתי לעבור מבית לבית. הדוד הזה עושה לך פרצופים ואת צריכה לעבור, כי יש לך שני ילדים לא קלים. וילד מיוחד הוא ילד לא קל להתמודד איתו; הוא כל הזמן במרץ ויש לו אי שקט, הנה לכאן הנה לשם, הוא נוגע בזה, אנשים לא אוהבים שאת חיה אצלם. את כבר מרגישה לא נעים, את כבר מבינה גם את הצד השני, את הפרצופים. כל הזמן לעבור ממשפחה למשפחה.

מצבה של נטלי, המתגוררת עם בתה בת הארבע אצל אמה, טוב ממצב המרואיינות האחרות, הנוודות בין בני משפחה שונים. יחד עם זאת משכורתה נמוכה, ואין היא רואה כל אפשרות לשינוי ולמעבר למגורים עצמאיים:

נפרדתי מאבא של בתי כשהיא היתה בת יום. הוא רצה להתחתן, אני לא רציתי, ואז נפרדנו, ומאז אני מגדלת את הילדה לבד. הוא לא בתמונה בכלל, והמזונות הם דרך ביטוח לאומי. חזרתי לעבוד כשהילדה היתה בת תשעה חודשים. אני עובדת עם קשישים, מרוויחה את המשכורת שלי ומגיעה ל-3,500 שקל כולל המזונות. אני מרגישה שאני כל הזמן במעגלים. אם אני אעבוד יותר שעות, אני אגיע ל-4,000 שקל משכורת, אבל אז יורידו לי את המזונות, ואז זה לא משתלם. אז אני לא מצליחה להתקדם. עכשיו אני רוצה לצאת לחפש דירה. הבעיה שאני מחפשת בסכומים שאני אוכל לעמוד בהם, ואין דירות בסכומים האלה. אז אני אצל אימא שלי כל השנים. נכון יש לי את הקורת גג, אבל אין פרטיות, ואין גבולות לילדה, ואין סדר; הכול פרוץ.

אני לעולם לא אוכל לקנות בית. כשאני חושבת על זה, אני מקבלת פחד משתק בכל הגוף. בן אדם לא יודע מה יקרה איתו מחר, ואני רואה מה קורה למי שלא עומד בהחזרים. אני יודעת שאני לעולם לא אוכל לקנות בית, אלא אם כן באמת ישנו את הקריטריונים או ייתנו לנו את הכלים לקנות את הבית כמו בעבר. גם כשאני חושבת על שכירות, זה פחד אם אני לא יעמוד בתשלומים. מה אני עושה? איזה חיים אלה? זה כדור פינג פונ להוציא ולהחזיר את הילדה לאימא שלי.

לרחוב אני לא אגיע; יש לי משפחה, אבל בנשמה את מרגישה שזה לא שלך. איפה האני העצמי שלי? איפה האימהות שלי? איפה הפרטיות שלי? איפה השקט שלי? איפה הזוגיות שלי? איפה שלי? איפה? אין שלי פה; זה לא שלי.

### ג'ני: "כל הזמן בארגזים, עוברים משכירות לשכירות"

אחד המאפיינים של "העדר בית" סמוי הוא אי יציבות שבאה לידי ביטוי במעברים תכופים בין דירות בשל פינוי מהדירה עקב אי תשלום שכר דירה, העלאה בשכר הדירה שאין הנשים יכולות לעמוד בה או הודעה על פינוי מסיבות אחרות. ג'ני שעברה שש דירות מאז נולד בנה מתארת את החוויה:

אין לי בית. יש אשליה שאני עושה בשביל הילד, לעשות מבחון משהו שזה כאילו הפינה שלנו, כי באמת אין פינה. הבן שלי בן שש, וזה הדירה השישית שאנחנו צריכים לעזוב בסוף החודש. מה יהיה? לא יודעת... אני נחנקת כשאני חושבת על הילד ועל העתיד שלו. קורת גג היא דבר הכי הכי משמעותי לכל בן אדם, בטח לאימא חד הורית. לילד אין ביטחון בכלל; כל שני שלישי הוא יודע שהוא עומד לעבור עוד בית ועוד בית... זה קשה, זה קושי בטירוף. בשבילי זו בגידה. מדינת ישראל בגדה בי. קיבלתי מכתב מחלמיש שאני אביא עוד שני ילדים בגיל 49. מאיפה אני אביא? הפסיק לי לפני שנה וחצי המחזור. זה לא טירוף? וגם אם יכולתי, איך אני אגדל אותם? איך אני אאכיל אותם? זה אבסורד. יש לי המון כעס.

זה המצב. מה אני יכולה לעשות? בכל פעם אני מחפשת בית אחר. זה כבר ריטואל קבוע לקחת הלוואה בשביל המעבר, לקחת הובלה, לפעמים לגור תקופה אצל חברים ולפזר את הדברים שלי בכל מיני מקומות, כי לא תמיד אני מוצאת מיד בית ואין לי לאן לקחת אותם. אין לי כבר אהבה לדברים חומריים; אין להם משמעות. חוץ מהדברים של הילד שלי אין לשאר החפצים משמעות. ככה אנחנו חיים כל הזמן בארגזים, עוברים משכירות לשכירות, כל פעם מסיבה אחרת. בני משפחה נכנסו לדירות שגרת בהן; בעלי הדירה קיבלו הצעות טובות יותר, ובשלושה מקרים לא יכולתי לעמוד בתשלומים. איחרתי קצת, ואז אמרו לי לצאת מהבית מיד. היה גם מצב כזה בכמה דירות שהייתי צריכה לעזוב, ופשוט לא יצאתי מהבית, כי לא היה לי לאן ללכת. נשארתי בבית עם הבעל בית עם הצעקות שלו עוד כמה חודשים, כי לא היתה לי ברירה. זה נורא; זה מוריד לך את הכבוד העצמי, וזה מתח; זה טירוף. זו ההרגשה הזו גם שלא רוצים אותך, התחושה שאני גדלתי איתה חצי חיים שלי, זו השפלה. גם עכשיו יש לי הלוואה בריבית מהשוק האפור של 6,000 שקל, החזר של 600 שקל כל חודש. עוד ארבעה ימים יהיה פעם ראשונה שאני לא יכולה לשלם. אני ממש על הרצפה. נראה מה הם יעשו לי. אני בלחץ, אבל מה אני יכולה לעשות; אין לי. לחיות היום זה לא רק דירה; יש את האוכל, בגדים לילד, חשמל, מיליון ואחד דברים.

החוויה של "העדר בית" באה לידי ביטוי גם כחוויה טראומטית, כפי שג'ני מתארת:

רק המחשבה שאני צריכה לארוז את הבית שוב מכניסה אותי לפינה שאני מרגישה שאני לא יכולה לזוז, לא יכולה לתפקד. זה טראומה; לי ולילד זה טראומה. לפני יומיים הוא כבר בכה, כי אנחנו שוב צריכים לעבור... זה דבר שיכול לשתק אותך; לא יודעת איך להסביר את זה. זה לפעמים גורם לזה שאין לי יכולת לתפקד. מהרגע שאני קמה, המציאות נופלת עלי, המחשבות. מה אני עושה? איפה אני הולכת? מה יהיה עם הילד? לחץ, איך אני אגדל אותו, מה אני יעשה איתו; הלחצים אצלי בראש, הלחצים, ואז אני מקבלת טירוף של לחץ, ואז אני לא יכולה לעשות שום דבר, אני נסגרת בתוך עצמי וזהו; לא יכולה לתפקד. זה התקפת בכי, זה רעידות לפעמים; כל מיני תופעות של חרדות. כשאני לוקחת כדורים זה מאזן אותי; בלי הכדורים הייתי פי עשר יותר גרוע. זה תופעה של חוסר יכולת להתמודד עם המציאות, כי זה כמעט בלתי אפשרי להתמודד עם זה. המציאות היא שלילד שלי אין בית; הבית היחיד שאני יכולה לתת לו הוא אצלי בלב. שם יש לו בית גדול. זה הדבר היחיד שאני יכולה לעשות בשבילו לתת לו המון המון אהבה, ים של אהבה. אני מדברת איתו כמו ילד גדול, לא כמו תינוק. הוא ילד שמבין.

### שרית: "הייתי הומלסית בתוך הבית שלי"

באין ברירה ועל מנת לא להגיע לרחובות, נשים רבות מסרבות לפנות את דירותיהן אף שאין הן מצליחות לעמוד בתשלומי השכירות. הסירוב להתפנות כולל לעתים גם התבצרות בדירות ואיומים להתאבד, אם ינסו לפנותן בכוח. קורת הגג שמעל ראשן נעדרת יציבות וביטחון, והן מצויות באי-ודאות תמידית ובחרדות מפני הפינוי הצפוי. כך מתארת את הדברים שרית:

התחתנתי בגיל 21, והייתי מסודרת. לא היו לי עדיין ילדים. לאט לאט חוב הצטבר עם חוב, איך שאומרים, והגרש שלי לא מצא עבודה, ואז הוא נפל לסמים, והחיים נהיו שחורים. לא היה לנו יותר כסף לשלם לשכירות. בסוף הגענו למצב שהוא היה מוכר לי את הבית, והיה שובר את הבית בשביל שאני אתן לו כסף. הייתי מסתגרת עם הילד שעות על גבי שעות באמבטיה לבד, שהוא לא ייכנס, כי הוא היה בא מסומם. אבל לא רק הוא. מלפנות בוקר, שלוש-ארבע בבוקר, היו שוברים לי נרקומנים את הדלת, בעיטות, אנחנו רוצים כסף. לא מעניין אותי אשתו לא אשתו, גרושתו לא גרושתו, אנחנו רוצים את הכסף שלנו.

אחר כך גם גילו לי מחלה, והגעתי למצב שהייתי חייבת לקנות תרופות, אבל לא היה לי כסף. העדפתי לקנות אוכל לילד שלי, העדפתי לקנות מטרנה ולא לקנות תרופות. הייתי עושה הבן שלי לפני הכול, כולל עלי. כשהגרש שלי עזב את הבית, המקרר שלי היה רק מרגרינה. אף אחד לא יודע מה היה אצלי בבית. מרגרינה עם

לחם הבן שלי היה אוכל. זה לקום כשאינן לך אפילו מים במקרר, כשניתקו לך את המים, ניתקו לך את החשמל; את יושבת שעות על גבי שעות לבד, כאילו לבד בבית. אני והילד היינו חיים ככה חודשים. אף אחד לא ידע. היו שואלים אותי, הייתי אומרת הכול בסדר, הכול תקין; למה הייתי פוחדת שמשרד הרווחה לא יבוא ויעשו לי ביקורות. גם לא היה לי לשלם שכירות, אז כל שני וחמישי היו דופקים לי משטרה בדלת בשביל להוציא אותי מהבית. גרתי בדירה ארבע שנים. בהתחלה כל חודש הייתי משלמת, ואז נפלנו, ולא היה לי כסף לשלם. בעלת הבית לא הצליחה להוציא אותי מהבית, כי הייתי עם בלוני גז, הייתי אומרת לה: "את נכנסת אני מפורצת לך את כל הבית...". זה הרגשה של כאב; אין מלה יותר טובה מזה. זה פחד, זה כאב, זה בכי. זה שעות, ימים ולילות של בכי, של מה אני עושה. לא הייתי יוצאת מהבית מפחד שאני לא יוכל להיכנס בחזרה. ולא היה לי בבית הזה כלום. כלום לא היה לי. פשוט לא היה לי לאן ללכת. הייתי הומלסית בתוך הבית שלי. מיטה לא היה לי. הייתי ישנה על הרצפה עם שמיכה, אני והבן שלי. איך אני לא ארגיש הומלסית. הומלסים ישנים על הרצפה, לא? ואיך אני ישנה? על מיטה? ישנתי על רצפה עם הבן שלי ובפחד.

ביקשתי מקלט מהעובדת הסוציאלית. לא רצו לתת לי. אמרו לי: "את לא אישה מוכה." ביקשתי מחסן. לא היה אכפת לי לגור עם הילד שלי במחסן ישן שיהיה בו מזרון וזהו. לא היה אכפת לי. הייתי עושה ממנו וילה. לא נתנו לי. משרד השיכון לא היה לו פתרון בשבילי. משרד הרווחה לא היה לו פתרון בשבילי. לאן לא הגעתי, לנשיא הגעתי. הפקידה של הנשיא אמרה לי: "תפסיקי לשלוח לי פקסים כבר." אמרתי: "עד שלא יהיה לי פתרון, אני לא עוזבת אותכם." כל חברי הכנסת, שלחתי להם פקסים, אבל לא נתנו לי פתרון. אני שקופה, רואה ולא נראית.

בניגוד למיונים המוסדיים בישראל המבקשים להבחין באופן בינרי בין "בעלי בית" ל"חסרי בית", שרית, נטלי וג'ני הן חלק מקבוצה גדולה של גברים ונשים שאין המיונים המוסדיים המסווגים "חסרי בית" מצליחים לבטא את מורכבות מאפייני המגורים שלהם. מהראיונות עמן ניתן ללמוד שהפרקטיקה והחווייה של העדר הבית נמצאות על רצף שבין הימצאה של קורת גג לבין היעדרה המוחלט, ומבחינת הקטגוריות המוסדיות הן נמצאות על הרצף שבין "דרי רחוב" ל"מחוסרי דור". אף לא אחת מהנשים שרואיינו מתגוררת ברחוב ממש, אבל כולן סובלות מתנאי מגורים ירודים ומאי יציבות קיצונית מבחינת מגורים, המתבטאת בסכנת פינוי תמידית, במגורים אצל משפחה, במעברים תכופים בין דירות, בהתבצרות בתוך דירות ללא תשלום שכר דירה ובמאפיינים אחרים ההופכים אותן ל"חסרות בית" סמויות. כך במקרה של ג'ני שנאלצת לעבור דירה מדי שנה, ומתארת את האופן שבו "העדר הבית" מתעצב כטראומה המבטאת את ההשפעות של מצבים חברתיים מתמשכים על הנפש (זיו, 2012). במקרה שלה היא סובלת מחרדות שסממניהן

הם התקפי בכי, רעידות בלתי נשלטות ואי יכולת לתפקד. במקרים קיצוניים יותר, באין ברירה ובהעדר מקום לברוח אליו, כפי שמתארת שרית המתבצרת בדירתה, הבית שאינו ממש בית הופך למסמן גבול, שנועד לשמור על הנשים מפני אי הביטחון והאימה האורבים בחוץ. אולם הניסיון לבודד עצמן מהחוץ, כפי שאפשר לראות, הוא מלחמת הישרדות, המדגישה עוד יותר את עליבותה של קורת הגג, שנותנת לדיירותיה ביטחון אך למראית עין ורף שוללת את אנושיותן.

קולות אלה שמשמיעות הנשים מחזקים את העמדה הפמיניסטית ביחס לאזרחות, ולפיה זכויות כלכליות-חברתיות והגנה מעוני הן גם עקרונות יסוד בדרך אל ההגנה על הכבוד האנושי, על כבוד האדם ועל כבודה של אנושיותו (הונת, 2008; ליסטר, 2004). בהמשך לכך אתיחס בפרק הבא לאפשרות להתארגן לפעולת התנגדות התובעת באופן קולקטיבי זכויות חברתיות, וקוראת תיגר בגלוי על הכוח המוסדי המעצב את הגדרת הבעיה החברתית של "העדר בית" ואת המדיניות הנוהגת כלפיה. פעולה כזאת של מחאה מאורגנת, הכוללת הקמת מאהלים ופלישות יזומות למבנים, יזמו מספר נשים שהשתתפו באירועי המחאה של קיץ 2011 בישראל.

---

## תודעה ומחאה

---

באמצע יולי 2011 פרצה מחאת הדיור שהוגדרה כמחאת המעמד הבינוני. הארץ מלאה אוהלים, ובניגוד למחאות קודמות, העניק הזיהוי עם המעמד הבינוני למחאה הנוכחית את הלגיטימציה הנדרשת ואת הרישיון להקים מאהלים ברחבי הארץ בחיבוקו של הממסד. בשיח הציבורי ובקרב מובילי המחאה הוצגה המחאה כמחאה של כוונות, עניים ועשירים, מזרחים ואשכנזים, דתיים וחילונים, יהודים וערבים. כולם הפכו בקיץ 2011 ל"נפגעי דיור", ל"חסרי בית". קולות שניסו להצביע על הגבולות האתניים או האתנו-לאומיים של המחאה הושתקו ונתפסו כקולות שאינם לגיטימיים.<sup>11</sup> הכחשת הגבולות האתניים והאתנו-לאומיים במחאה, הן ביחס למוביליה והן ביחס לקבוצות השותפות לה, אמנם זיכתה אותה בקונצנזוס רחב, אבל, כפי שטען יהודה שנהב (2012) במאמרו הקרנבל: מחאה בחברה ללא אופוזיציות, הם עיקרו את המחאה מיסודותיה הפוליטיים והפכו אותה לפסטיבל לאומי בעל מאפיינים של קרנבל. כך, כפי שטוען שנהב, הצליחה המחאה לשלול את קווי המתאר המוגזעים של הכלכלה הפוליטית בישראל, באמצעות

---

11 ראו למשל התבטאויותיה של הזמרת מרגלית צנעני והתגובות להן במהלך המחאה בקיץ 2011 <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000669360>

שיח רפובליקני ששם דגש על "תרומה" ועל "שירות לאומי", ולמחוק לכאורה את ההבדלים בין בני המעמד הבינוני האשכנזים, תומכי מרצ, קדימה ושינוי לבין קבוצות אחרות של מזרחים, אתיופים, רוסים וערבים שלא השתלבו במודל הרפובליקני שהציגו מובילי המחאה. אולם, מציין שנהב, בחינה מדוקדקת יותר מגלה שהגבולות שטושטשו לא נעלמו; הם באו לידי ביטוי בפער בהשתתפות במחאה בין יהודים חילונים לבין שאר הקבוצות וגם בהבדלים בין המאהלים בשדרות רוטשילד ובשדרות נורדאו בתל אביב, מעוז המעמד הבינוני הבורגני, לבין המאהלים בשכונת התקווה או בגינת לוינסקי בתל אביב, שאוכלסו במזרחים ממעמד נמוך, ב"דרי רחוב", ביוצאי חבר העמים, במהגרי עבודה ובפליטים סודנים, וכונן "מאהלי אין ברירה" ו"מאהלי הסודנים והנרקומנים". בהקשר זה, בחינת הקולות שעלו "מלמטה", מהמאהלים השונים, מגלה שלצד המחאה המרכזית שהתנהלה במרכז תל אביב התפתחה מחאה מקבילה בשכונות הדרומיות של תל אביב ובמאהלים בירושלים, באשדוד, ברחובות ובערים אחרות. מחאה זו נבעה בחלקה מהמחאה שהתלקחה לראשונה בתל אביב, אבל התפתחה במקביל אליה וייצרה גם שיח אחר, המהווה לטעמי את מה שכינה הסוציולוג מקס ובר ה"תוצאות הלא-צפויות" של המחאה החברתית. אלה באו לידי ביטוי למשל בכך שאף שהשיח המרכזי שהובילו מארגני המחאה ביקש לטשטש את הגבולות האתניים והאתנו-לאומיים, ואף הצליח בכך במאהלים המרכזיים בתל אביב, התפתח במאהלים אחרים גם שיח אחר, פוליטי, שאמנם לא קרא תיגר על השיח ההגמוני של מובילי המחאה, אך התפתח במקביל אליו והציג עוד אפשרויות של שינוי. בהקשר של אוכלוסיית "חסרי הבית" הוא קיבל ביטוי בנוכחותן הכוללת של נשים ואימהות חד הוריות "מחוסרות דיור" במאהלים שונים ברחבי הארץ.

נטלי, שרית וג'ני עברו עם פרוץ המחאה להתגורר במאהלים בירושלים ובשכונת התקווה בתל אביב, והיו ממובילות המאבק במאהלים אלה. הן יצאו למאהלים לברוך מתוך תחושת אין ברירה, אבל עד מהרה הפכו חלק מקבוצה מאורגנת בעלת תודעה פוליטית מגובשת, הנאבקות על שינוי מצבה. ללא קשר לתוצאות המאבק, הראיונות מלמדים שההשתתפות בפעולה הפוליטית, מבחינת כל המרואיניות, מגלמת בתוכה אקט של שחרור, של חירות אנושית, המבוססת, כפי שאומרת חנה ארנדט (1958), על הניסיון החיובי של השתתפות עם עוד אזרחים במעשה הפוליטי ועיצובם של רעיונות חדשים ומדיניות.

כך מספרות שרית ונטלי ממנהיגות מאהל "מחוסרי הדיור" בירושלים:

ביום שהקמנו את האוהל לקחתי תיק, אוהל, מזרון, ויותר לא נכנסתי לבית. לא הסתכלתי אחורה יותר. נגמר הפחד; היה לי תמיכה; לא הייתי לבד; היו איתי עוד אימהות; היו איתי פעילים. הלכד הרס אותי, הביחד חיזק אותי. לפני שנתיים הייתי לבד, היום אני לא לבד, היום אני שרית אחרת. יצאתי לאוהל ואמרתי: "מהיום אני פנתרה. את כל הרוע והכעס אני לוקחת זורקת בזבל ויוצאת לכעוס על הממסד שלנו, על הממשלה שלנו. די להשפלות ולעוני, די לבכות לתרומות, לאנשים

שיביאו לי לאכול, די לקבל, לא רוצה כלום. אני עכשיו יראה לבן שלי שאימא שלו חזקה, עומדת על הרגליים. נהייתי אחרת, 95 מעלות בסיבוב. הפסקתי לפחד. דבר ראשון דאגתי שמישהו יקנה לי תרופות, וברגע שיש לי את התרופות שלי אני על הרגליים; אף אחד לא יכול להפיל אותי. אני נלחמת אך ורק למען מטרה אחת לבן שלי: קורת גג, נקודה. אז קמתי ויצאתי לאוהלים. לא היססתי לצאת לאוהלים. לא אמרתי "לא"; אמרתי "כן, נצא נאבק ביחד, ברגע שנהיה ביחד, נהיה כוח חזק", וככה היה. אחרי הגיעו עוד מלא משפחות, וכל משפחה שהגיעה לקחתי אותה בחום ובאהבה, וההיא לקחה בחום ואהבה, ואז הקמנו קבוצה, קבוצת המעברה. נשארנו קבוצה מאוחדת ולא התפרקנו. מכל האוהלים ברחבי הארץ אנחנו הקבוצה הירושלמית היחידה שנשארו חזקים (שרית).

בקיר הפייסבוק שלה מתייחסת שרית לניסיונות לדכא את המחאה:

שלום לכולם!!! שמי שרית, אם חד הורית לילד, אשר מתגוררת במאבק החד הוריות בגן העצמאות עם משפחות רבות, חסרות דיור כמוני. חבר'ה, אני כותבת לכם מפייס אחר, מפני שמישהו מוחק לי את ההודעות שלי, כנראה מפחד או גרימת הסטה. אני שרית לא פוחדת ממי שמוחק את התגובות שלנו של המאבק לאימהות חד הוריות מחוסרות הדיור. אנחנו נמשיך להילחם על הזכויות שלנו. הרי ילדינו הם החיילים של המחור. ילדינו זקוקים לבית ולא למקלטים ברחובות (6 באוגוסט, 2011).

דברים דומים כותבת על קיר הפייסבוק שלה גם נטלי שמדגישה איך באמצעות המחאה המאורגנת הפך המרחב הציבורי – הרחוב והבניינים הנטושים – מכשיר לשינוי ומקור עוצמה:

אני מקווה שכולם יקבלו את המסר שלי. חברים, אנחנו לא השאריות של המחאה; אנחנו המחאה. וכל ראשי הערים צריכים לדעת: לא פחדנו לישון ברחובות חודשיים, אז בטח לא נפחד מפינוי, כי תמיד אפשר לחזור עד שיימצא לנו פתרון אמיתי לבעית דיור הציבורי. אני רוצה לשתף אותכם. יש לפחות כ-20 בנינים נטושים בירושלים, שיכולים לתת להרבה אנשים פתרונות, אך הממשלה מעדיפה להשאיר אותם ריקים או למכור לכרישי נדל"ן. בוש (8 ספטמבר, 2011).

בריאיון איתה היא מוסיפה ואומרת בעניין זה:

מה שעוזר לי להתגבר על הפחד זה שאני לא יושבת בחיבוק ידיים ואומרת שיקרה מה שיקרה; אני עושה משהו על מנת שיקרה השינוי. כל הזמן חייתי באיזה בועה. כשהתחלתי להיפתח, ראיתי באמת את העוול שעושים לאנשים, אם זה למזרחים אם זה לערבים, והתחלתי להבין עוד ועוד מה קורה פה במדינה הזאת. כשנהייתי אימא ונכנסתי לתוך המאבק, הבנתי שזה הייעוד שלי בחיים – להיות אימא ולנהל



את המאבק של הדיור הציבורי של נפגעי משכנתאות. מטבע הדברים נהפכתי להיות שם מנהיגה.

גם ג'ני שהתגוררה במאהל התקווה בתל אביב מספרת על תהליך של התעוררות פוליטית:

לפני שהגעתי למאהל התקווה לא הבנתי כל כך שיש לי את הזכות בכלל לדרוש מה שמגיע לי. הגעתי למאהל מרוב ייאוש. הייתי בדירה שאמרו לי לפנות, ושמעתי שיש את המאהל בתקווה. הלכתי לראות, ופשוט עברתי לשם. הרגשתי שייכות שיש עוד אנשים כמוני, שאני לא לבד עם התחושות שלי, שאני גם לא אשמה בהם.

תחושת השחרור באה לידי ביטוי גם בחוויה של כל הנשים, שחוו את המאהל כסוג של בית. בניגוד לתחושתן כ"חסרות בית" בדירות שהתגוררו בהן, היציאה המאורגנת לרחובות, אל המרחב הציבורי, היא גם חוויית שחרור מכבלי הבושה, מההסתרה ומהפחדים, חוויה של מציאת בית. כך מספרות שרית וג'ני:

כשהקמנו את האוהל ביום הראשון, היינו שלוש אימהות חד הוריות, והשאר פעילים. בא אלי מעיריית ירושלים המפקח העירוני של הגן ואמר שזה גן ציבורי. אמרתי לו: "לך יש קורת גג, לי אין קורת גג. אתה יש לך מה לתת לילדים שלך לאכול, לי אין מה לתת לילדים שלי לאכול. אתה תוציא אותי מפה רק עם אזיקים, ואין לי בעיה ללכת לכלא."

אהבתי את האוהל שלי, מסדרת אותו, מנקה אותו. היה אוכל, היה תרומות, הילד שלי לא היה חסר לו אוכל... באוהל היה לי מיטה. דאגו לי ולבן שלי למזרון מתנפח. כשישנתי עם הילד בדירה, לא היה לי כלום, אפילו מזרון, רק שמיכה על הרצפה ועליה כרית. באוהל אף אחד לא היה אומר לי זונה שרמוטה כל בוקר, אף אחד לא בא לקחת את המכונת כביסה, המקרר, הספות, הטלוויזיה. באוהל שלך היה שלי ושלי היה שלך. לא היה לך היה לי, לא היה לי היה לך. פיטרו אותי מהעבודה בגלל זה, אבל לא התייאשתי. הייתי קמה בבוקר באוהל, נוסעת לקטמון, שמה את הילד בגן, הולכת לחפש עבודה, לא מוצאת, חוזרת למאהל, חוזרת לוקחת את הילד שלי, חוזרת למאהל, שבע ארוחת ערב, שבע וחצי ממטרות. היינו מתקלחים אני והילד שלי בממטרות בגן העצמאות מול הקונסוליה. ולא הסתכלתי זה בושה לא בושה מה אנשים יגידו, מה אנשים לא יגידו. אמרתי "זהו, נגמר, די, מספיק" (שרית).

במאהל היה לי שכנים, חברים. הילד שלי היה לו מלא חברים, פעילות ביחד, מטבח ביחד, בישולים, סדר יום נורמלי. לא היה לי את הלחץ איך להביא אוכל להאכיל את הילד, הדברים שיש לי בהם לחץ בדרך כלל. אני ממש בניתי לעצמי במאהל בית עם משטחים ודיקטים שלא יירטב מהגשם, בניתי לי בית בתוך האוהל. היה שם טלוויזיה בתוך המאהל עם די.וי.די ופינת משחקים ופינת

לימודים. היה מיטה לתומר, מיטה לי, וילונות היה לי אפילו. זה היה ממש בית, ממש בית. הייתי במאהל שמונה חודש. נשארתי כל החורף, ובסוף פינו אותנו באגרסיביות. קיבלתי צו הרחקה מהמאהל ומאסר בית. מאסר בית כשאינ לי בית זה הכי אבסורד. הם פחדו מאיתנו, מהכוח שהיה במאהל התקווה, זה היה מאהל חזק (ג'ני).

המעבר למאהל מסמן גם המעבר מתפיסה של יחידות המתמודדות לבדן עם גורלן ועם הבעיה החברתית של "העדר בית" לתפיסה שבה האישי הוא הפוליטי, כפי שעולה מהדברים שאומרת נטלי:

כל מה שאני עושה היום אני עושה נטו בשביל שהבית שלי לא תצטרך לגדול לעוד דור של מצוקה. אני כבר דור שלישי של מצוקה בארץ, ואני לא רוצה שהילדה שלי תהיה דור רביעי. אימא שלי עלתה ממצרים ואבא שלי ממרוקו. הם הגיעו לארץ עניים והם חיו במעברה. סבתא שלי היתה עובדת בניקיון על מנת לגדל את הילדים שלה. אימא שלי היתה צריכה לצאת מגיל צעיר גם לעבוד על מנת לעזור לסבתא שלי לגדל את הילדים, אז היא גם עבדה בניקיון, ואחר כך היא התחתנה ועבדה כל החיים שלה בניקיון על מנת לגדל אותי ואת שני האחים שלי. היום אני מוצאת את עצמי גם במקום הזה שלא היה כסף לשלוח אותי ללימודים וגם לא נתנו לנו את ההכוונה הזו, כי זה כל הזמן היה רק הישרדות. זה מה שמושך אותי למאבק, זה שאני כאימא חד הורית יוכל לחיות כאן ולתת לבת שלי תמיכה והזדמנות להצליח.

דברים אלה מבטאים היטב את האופן שבו אפשרו המחאה המאורגנת והיציאה למרחב הציבורי לנשים לייצר לעצמן מקום של כוח ולהעלות קולות מושקקים, המערערים על האופן שבו ההגיונות המוסדיים מבקשים להתמודד עם הבעיה החברתית של "העדר הבית". קולות אלה, כפי שאראה, אף מציפים מחדש את פוליטיקת הזהויות, המכוננת את המבנה האתנו-מעמדי בישראל.

ארנסט לקלאו ושנטל מוף (2004) עומדים על האופן שבו המאבק הפוליטי לכינונה של דמוקרטיה רדיקלית מתגבש סביב פיצולים של יחסים אנטגוניסטיים בין סובייקטים שסביבם מתגבשים הגבולות החברתיים. גבולות אלה מתגבשים באמצעות פרקטיקות של היבור (articulation) שהן פרקטיקות המקשרות בין מרכיבים שונים, הפתוחים לכיוונים שונים, וסביבן מתארגנות שרשראות של משמעות. בהקשר זה מהראיונות אפשר ללמוד שעל אף המאבק המשותף, כפי שטוענים לקלאו ומוף, אין בעמדת סובייקט כלשהי מהות המחייבת את היבורה עם עמדות אחרות. הדבר בא לידי ביטוי דרך דברי המרואיינות על פיצול המחאה הציבורית של 2011 לשתי מחאות מקבילות: מחאת מעמד הביניים במרכז תל אביב, שכונתה "המחאה הלבנה", ומחאת המעמד הנמוך בדרום העיר ומחוז לתל

אביב. כך מתארות את הדברים נטלי וג'ני, המתארות פוליטיקה של זהויות ביחס לשתי המחאות:

עד היום יש שתי מחאות: אחת של מעמד הביניים והשנייה של המעמד המוחלש. נכון שאי אפשר לעשות הכללה ולהגיד כל האשכנזים או כל המזרחים. יש אצלנו גם מזרחים שהם עשירים, ויש הרבה אשכנזים שהם אנשים מדהימים וסובלים מאותה בעיה שלנו; אם הם לא יעבדו חודש אחד, הם ייזרקו לרחוב. אבל יחד עם זאת, באופן כללי אפשר להגיד שהמחאה ברוטשילד היתה מחאה לבנה. יותר מזה, השינוי לא יבוא אם אנחנו לא נסתכל אחד לשני בגובה העיניים. צדק חברתי זה שלכולם מגיע אותו דבר, שיהיה שוויון בחשיבה. אי אפשר לעשות מיזור, שאנחנו מעמד הביניים ואתם המעמד המוחלש. המדינה מסתכלת עלינו ככה, והממסד מדכא, אבל אי אפשר לנצח גזענות בגזענות (נטלי).

המאהל ברוטשילד והמאהל בתקווה זה שתי מחאות אחרות. המאבק ברוטשילד מאוד שונה מהמאבק של אימהות חד הוריות עם ילדים ברחובות. להם ברוטשילד יש ביטחון שיש להם משהו שייחן להם קורת גג, שזה ההורים שלהם. הם כבר לומדים באוניברסיטה, שזה התחלה שונה לגמרי. אבל זה לא נגמר רק במאהלים. אני חושבת שיתחיל מאבק חדש עכשיו לקחת את האדמות של הקיבוצים לבנות דיור ציבורי. יש קשר בין הדברים. האדמה מגיעה לכל התושבים, לא רק לקיבוצניקים, זה סיפור מאוד פוליטי, וחייבים לשחרר את הקרקעות; זה פשוט לא שייך להם, זה שייך לנו. כל העשירים הקיבוצניקים, למה הם עשירים? הם קיבלו את היכולת. אז למה לא מגיע גם לנו הזדמנות לחיים נורמליים? האשכנזים קיבלו יותר. עזבי שאני אשכנזייה, אבל אני יותר מזרחית בדם. את מכירה קיבוץ של מזרחים? מגיע לנו את מה שהם לקחו (ג'ני).

במקרה זה האתגר שהשיח הנשי מציג בא לידי ביטוי גם בעירוב קטגוריות שהשיח המרכזי מבקש בדרך כלל להפריד. כך למשל כותבת נטלי ב-19 בינואר 2012, בטור אישי באתר המעברה:

העם שלי הם כל אלה אשר מדוכאים כמוני, יהודים, ערבים, פליטים; כל אלה שהממסד מנצל אותם. ההגדרה שלי לצדק חברתי מגיעה מההגדרה הקודמת לעם. צדק חברתי הוא כאשר כל הקבוצות שהזכרתי לוקחות אחריות על שינוי המציאות שלנו, כאשר אנחנו מפסיקים להסתמך על הממסד כגורם עיקרי לשינוי מצבנו.

בריאיון איתה מרחיבה נטלי בנוגע ליחסי יהודים-ערבים:

עד המאבק אף פעם לא היתה לי קרבה באמת לעוול שעושים לערבים. אבל לפני כמה חודשים הרסו בענתה כפר של בדואים, והלכתי עם הקבוצה לעזור להם

לבנות את הכפר. אני דוברת ערבית, אז התחלתי לדבר איתם, ואני רואה אנשים תמימים שלא מזיקים, שרוצים לחיות. הם חיים בצורה זוועתית. אין להם שם לא מים ולא חשמל, והם יושבים על קרקע שהמדינה לא מתכוונת לעשות בה שום דבר, אז למה לבוא ולהרוס להם את הבית? למה להתנהג בצורה השרירותית הזו?

יחד עם זאת, אין נקודת המבט שמאמצת נטלי בהקשר הלאומי מכפיפה את עצמה לקודים ההגמוניים של השמאל הציוני בדבר החלוקות המקובלות בין ימין לשמאל ופוליטיקת הזהויות בישראל. אפשר לראות בדבריה סוג של חתרנות החומקת מכל סטרוקטורה, המבקשת לכוון אותה לסדר מסוים:

אנשים לא מבינים מה זה צדק חברתי; אני חברה גם בתראבוט [תנועה ערבית יהודית לשינוי חברתי ופוליטי, ש"ב], וכל הזמן מדברים על ההתנחלויות ועל הכיבוש. הרי אם אנחנו מסתכלים מי גר בהתנחלויות, זה אנשים כמוני שלא מסוגלים לקנות פה בית בירושלים, והם נהפכים להיות הגדר. אז כשמדברים על לפנות את ההתנחלויות, זה מבחינתי לא צדק חברתי. פעם אחת אמרתי למישהו: "הרי את רחביה ואת טלביה גם כבשנו. אוקיי? אתה תהיה מוכן שנתחיל מהשורש? הדג מסריח מהראש, בוא תפנה משם את היהודים ותעשה צדק חלוקתי." ואז הוא אמר: "תראי... אמרתי לו: "למה תראי? אם אתם צועקים צדק חברתי, צדק חלוקתי, אז נחלק את הכול, גם איפה שזה נוגע לך בבטן הרכה, ששמה המשפחות שלכם גרים, האשכנזים העשירים." ואני ממש אין לי בעיה עם אשכנזים; יש לי בעיה עם אנשים שלא מבינים מה זה צדק חברתי. אמרתי לו: "ביום שתבואו ותגידו שמשם אנחנו מתחילים, אז אני אקבל את זה שלפנות התנחלויות. גם הקיבוצים, בואו תחלקו את הקיבוצים. למה בקיבוצים יש דור ממשיך ופה אין?" היה שם גם איזה בחור שהתווכח על המשכורות. אמרתי לו: "כמה אתה מרוויח?" הוא אמר לי: "איזה 12,000 שקל." אמרתי לו: "אתה מוכן לתת רבע מהמשכורת שלך למישהו שמרוויח 5,000 שקל, ואז תגיעו לאותו משכורת?" הוא אמר לי "לא". אמרתי לו: "אתה מבין שאתה לא מבין מה זה צדק חברתי?"

במקרה זה פעולת ההתנגדות של נטלי כפעולה פוליטית באה לידי ביטוי באמצעות סוג של כאוס שפורע את הסדר וקורא תיגר על הנרטיב ההגמוני, גם בנוגע למבנה הכלכלי של החברה וגם בנוגע למשטר הקרקעות הישראלי כמשטר מרובד אתני ואתני-לאומית. חשוב לשים לב שבמקרה זה אין כוחה של נטלי טמון ביכולתה לכפות את עצמה על הרוב או אפילו לשכנע אותו, אלא בערבוב, ביצירת הפרעות בשיח ההגמוני ובאי היכולת לקודד ולהכניס את השיח שהיא מציגה לתוך המערכת ההגמונית של השיח המרכזי.

## דיון

בספרה *Where we stand* מציבה בל הוקס (hooks, 2000) את הבית כמוקד לביקורת פמיניסטית. בניתוח שלה היא מבחינה בין מה שהיא מכנה "מקום המגורים" (house) לבין "בית" (home). את מקום המגורים של ילדותה היא רואה כנעדר את המסמנים הנותנים לו משמעות של בית. היא מתארת אותו כמקום שטוף בדידות, פחד ודיכוי – מעמדי, מגדרי וגזעי – שהיווה מצודה במקום מקלט. באופן דומה אפשר לראות שמרחבי המגורים שהמרוויינות מתארות מהווים מצודה שאמורה להגן עליהן מפני החיים החשופים של הזירה הציבורית, אולם אין הם מצליחים לייצר את המקלט הבטוח המגלם את ההבטחה של בית והופכים אותן ל"חסרות בית", אף שאין הן נעדרות קורת גג. כך במקרה של שרית המתבצרת במרחב המגורים ומסרבת לפנות אותו למרות העוני הנורא ולמרות איומי המשטרה והנושים, וכך גם במקרה של ג'ני הנאלצת לעבור ממקום למקום ומציינת את הניכור הרגשי שהיא חשה כלפי חפציה האישיים. במקביל ההסתגרות בבית כמרחב מבודד מגלמת בתוכה, בהקשר החברתי הרחב, גם "העדר בית" במובן הפוליטי של הפקרה והדרת הנשים מהקטגוריה של "אזרחים ראויים להגנה או תמיכה". מההיבט של מדיניות חברתית, נסיגה זו של המדינה מאחריות חברתית יוצרת "אזרחות מודרת" (כץ וצפדיה, 2010; שנהב, 2006), ובכל הנוגע למשטר הדיור היא מוצאת את ביטוייה בקיצוצים מסיביים בתקציבי הבינוי והשיכון ובהפרטה מוצאת של הדיור הציבורי.<sup>12</sup> ביטוי מובהק לכך אפשר לראות בדבריה של שרית: "משרד השיכון לא היה לו פתרון בשבילי. משרד הרווחה לא היה לו פתרון בשבילי. [...] לנשיא הגעתי. [...] כל חברי הכנסת שלחתי להם פקסים, אבל לא נתנו לי פתרון. אני שקופה, רואה ולא נראית." אולם בהקשר זה, כדי להבין את המושג "אזרחות מודרת" ביחס לנשים שהן שקופות, רואות ואינן נראות מבחינת המערכת המוסדית, כפי שאומרת שרית, יש לשים לב גם לאופן שבו קול (voice) מחזק את חוסר האונים של נשים החיות בעוני. במקרה זה העדר קולן של הנשים מהדיון הציבורי בסוגיית הדיור ואי ההתייחסות לצורכיהן, הבאים לידי ביטוי ב"קולן" זה, משקפים את תהליכי ההבניה הדכאנית של ה"אחרות", החוזרת ומנשלת את אלה החיים בעוני מאנושיותם.

זאת ועוד, בהקשר זה, כפי שעולה מהראיונות, טרם פריצתן אל הזירה הציבורית "חסרות הבית" הסמויות הן "חסרות קול" גם במובן התודעתי ביחס למשמעותו של בית ולזכותן

12 מרכז אדווה, תקציב משרד הבינוי והשיכון: מאחריות מדינתית ליד הנעלמה של השוק החופשי, נובמבר 2012. <http://www.adva.org/uploaded/20110120%20שיכון.pdf>. כך למשל תקציב משרד הבינוי והשיכון התכווץ בין השנים 2000-2011 מ-9.54 מיליארד ש"ח ל-2.49 מיליארד ש"ח. זאת בעוד מחירי הדיור עלו בצורה חדה בשנים האחרונות כך בין 1988 ל-2011 עלה מדד מחירי הדירות ב-815%, בעוד שמדד המחירים לצרכן עלה ב-350% (שם).

הפוליטית לתבוע בעלות על הבית, כפי שאומרת ג'ני: "לפני שהגעתי למאהל התקווה, לא הבנתי כל כך שיש לי את הזכות בכלל לדרוש מה שמגיע לי." על כן יש לראות את התנועה מהבית אל החוץ, לאוהלים, עם פרוץ המחאה החברתית בקיץ 2011, כתנועה כפולה המתחוללת במישור הפיסי ובמישור התודעתי כאחד. במובן זה המעבר מהבית אל החוץ הוא אקט מעצים, כמו גם אקט של בחירה בפעולה פוליטית, המתבטאת בהצגה עצמית של הנשים בזירה הציבורית והפיכתן מ"חסרות בית" סמויות לגלויות, כאשר בעצם יציאתן אל הרחוב הן קוראות תיגר על המבנה החברתי, לא רק מתוך אינ ברירה, אלא כפעולה של התנגדות התובעת שינוי חברתי. פעולה זו, המערערת את קווי הגבול שבין הגלוי לסמוי ובין הזירה הפרטית לציבורית, היא זו המאפשרת בסופו של דבר, כפי שאומרת חנה ארנדט (1958), את פריצתם של רעיונות חדשים. ואכן הראיונות מלמדים שהיציאה אל המרחב הציבורי היתה קרקע פורייה לפריצתם של רעיונות חדשים ומשמעויות חדשות שנבעו מתוך מאבקן של הנשים. הם באו לידי ביטוי בכך שהנשים, כנפגעות בולטות של משבר הדיור בישראל, אמנם היו שותפות למאבק שנועד לקדם את האינטרסים שלהן, אבל רבות מהן התכוננו תוך כדי המאבק כסוכנות של שינוי חברתי, כדורשות תיקון חברתי כולל בסוגיות של צדק חברתי, החורגות מעבר למאבק המקורי שהן ניהלו על הבית. ניתן לראות זאת באופן מובהק בדבריה של נטלי שקשרה את מאבקה עם קבוצות שונות בחברה בישראל: "העם שלי הם כל אלה אשר מדוכאים כמוני, יהודים, ערבים, פליטים. כל אלה שהממסד מנצל אותם."

מכאן, כפי שמחקר זה מלמד, אפשר לראות שהחוויה של "העדר בית" מבחינת נשים אמנם כרוכה בהקשר הפוליטי הרחב, המגלם בתוכו חוויות של כאב, מצוקה, פחד ואי ודאות שחשות אותן נשים, גם אם אין הן נעדרות קורת גג. אבל בניגוד לשתיקה המאפיינת את השיח המוסדי והציבורי ביחס להיבטים אלה, קולן של הנשים שהתראיינו מלמד על תנועה ושינוי במסע התודעתי שהן עוברות בכינון כמנהיגות חברתיות. בתוך כך הן מזהות את המצוקה שהן סובלות ממנה ואת הגורמים המחוללים אותה, ומכירות בהזדמנויות החיים המוגבלות שלתוכן גדלו ובתוכן הן פועלות. התמודדותן עם מצב זה מגלה שאין הן אובייקטים פסיביים של השיח ההגמוני, אלא שהן מתכוננות כסובייקטים אקטיביים, כלומר לוקחות חלק בהתנגדות, בקבלה ובהגדרה מחדש של גבולות הבעיה החברתית בהתאם לצורכיהן. קולותיהן הייחודיים, שבדרך כלל אין להם ביטוי בכתובה המחקרית, מהווים אקט של פרשנות הנובע מתוך חוויות החיים שלהן והמאפשר, כפי שהמחשבה הביקורתית טוענת, לחשוף את ה"פוליטי" באמצעות התחקות אחר עבודת הגבול של הנשים המתחוללת בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי, תוך בחינת היחסים המורכבים בין שני המרחבים כמרחבים ממוגדרים.

---

**מקורות**


---

- ארנריך, ב' (2004). כלכלה בגרוש: איך (לא) להצליח באמריקה. תל אביב: כבל.
- בנימין, ש' (2013). "העדר בית" בישראל: "דרי רחוב", "מחוסרי דיור" ומי שביניהם. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- הונת, א' (2008) זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה. תל אביב: ספריית אדום כהה, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- הרצוג, ח' (2010). מרחבים חלופיים: פוליטיקה של חיי יומיום של פלסטיניות אזרחיות ישראל בערים מעורבות. בתוך ס' אבו-רביעה-קווידר ונ' וינר-לוי (עורכות), נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות (עמ' 148-174). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- זיו, א' (2012). טראומה עיקשת. מפתח, 5, 74-55.
- כץ, ח' וצפדיה א' (2010). מדינה מפקירה מדינה משגיחה. תל אביב: רסלינג.
- ליבליך, ע' (2003). סדר נשים. תל אביב: שוקן.
- לקלאו, א' ושנטל מ' (2004). הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. תל אביב: רסלינג.
- קרומר-נבו, מ' (2006). נשים בעוני: סיפורי חיים. מגדר, כאב, התנגדות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שנהב, י' (2006). זיגמונט באומן והמודרניות המאוחרת: הקדמה. בתוך ז' באומן (עורך), מודרניות נזילה (עמ' ז-יד). ירושלים: הוצאת מאגנס.
- שנהב, י' (2012). הקרנבל: מחאה בחברה ללא אופוזיציות. תיאוריה וביקורת, 41, 37-63.
- תובל-משיח, ר' וספקטור-מרזל, ג' (2010). מחקר נרטיבי: הגדרות והקשרים. בתוך ר' תובל-משיח וג' ספקטור-מרזל (עורכות), מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות (עמ' 7-42). ירושלים: הוצאת הספרים של מכון מופ"ת.
- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Bennett, K. (2011). Homeless at home in East Durham. *Antipode*, 43 (4), 960-985.

- Blunt, A. & Dowling, R. (2006). *Home*. London: Routledge.
- Eberle, M., Kraus, D., & Serge, L. (2009). *Results of a pilot study to estimate the size of the hidden homeless population in metropolitan Vancouver*. Ottawa: Homeless Partnering Strategy.
- Gubrium, J. F. & Holstein, J. A. (1990). *What is family?* Mountain View, CA: Mayfield.
- Herzog, H. (1999). *Gendering politics: Women in Israel*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hodgetts, D., Stolte, O., Chamberlain, K., Radley, A., Nikora, L., Nabalarua, E., & Groot, S. (2008). A trip to the library: Homelessness and social inclusion. *Social & Cultural Geography*, 9, 933-953.
- hooks, b. (1984). *Feminist theory from margin to center*. Boston: South End Press.
- hooks, b. (2000). *Where we stand: Class matters*. Routledge: New York.
- Kappel Ramji Consulting Group (Eds). (2002). *Common occurrence: The impact of homelessness on women's health*, Appendix 2. Toronto: Brown Books.
- Kellet, P. & Moorer, J. (2003). Routes to home: Homelessness and homemaking in contrasting societies. *Habitat International*, 27, 123-141.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Moore, J. (2007). Polarity or integration? Towards a fuller understanding of home and homelessness. *Journal of Architectural and Planning Research*, 24 (2), 143-159.
- Moreira, C. (2009). This Is home, or Is It? Disrupting grand narratives of home as physical of institutional space. *Cultural Studies ⇔ Critical Methodologies*. Published online 28 October 2009 at <http://sagepub.com/>
- Novac, S. (2001). Women's health and homelessness: A review of the literature. In Kappel Ramji Consulting Group (Eds), *Common*



*occurrence: The impact of homelessness on women's health*, Appendix 2. Toronto: Brown Books.

Peters, E. (2012). "I like to let them have their time." Hidden homeless First Nations People in the city and their management of household relationships. *Social & Cultural Geography*, 13 (4), 321-338.

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Anchor Books.

Somgyi, E. & Tosics, I. (2005). *Hidden homelessness: An overview of the concept, statistics and policy implications*. Budapest: Metropolitan Research Institute,

[http://www.cuhp.org/admin/EditDocStore/HU\\_Long\\_WS5.pdf](http://www.cuhp.org/admin/EditDocStore/HU_Long_WS5.pdf)

Waston, S. (1984). Definitions of homelessness: A feminist perspective. *Radical Philosophy*, 36, 60-73.

Waston, S. (1988). *Accommodating inequality: Gender and housing*. Sydney: Allen and Unwin.

Waston, S. & Austerberry, H. (1986). *Housing and homelessness*. London: Routledge.

Whitzman, C. (2006). At the intersection of Invisibilities: Canadian women, homelessness and health outside the "big city". *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 13 (4), 383-399.

Young, I. (1997). *Intersecting voices*. Princeton: Princeton University Press.